

ІНСТИТУТ ФІЛОСОФІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

на правах рукопису

ХОМЕНКО ІРИНА ВІКТОРІВНА

**ПІДРУЧНИК З ЛОГІКИ
ДЛЯ ЮРИСТІВ**

Спеціальність: 09.00.06 — логіка

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора філософських наук

КИЇВ — 1997

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі логіки філософського факультету
Київського університету імені Тараса Шевченка.

Офіційні опоненти:

1. Доктор філософських наук, професор Мельников Володимир
Миколайович.
2. Доктор філософських наук Омельянчик Валентин
Йосипович.
3. Доктор філософських наук, професор Тягло Олександр
Володимирович.

Провідна організація — Національний університет «Києво-
Могилянська Академія».

Захист відбудеться «6.06» 1997 р. о 14.00 год. на засіданні
спеціалізованої вченої ради Д. 01. 25. 01 в Інституті філософії НАН
України за адресою: 252001, Київ-1, вул. Трьохсвятительська 4,
Інститут філософії НАН України.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту філософії
НАН України за адресою: 252001, Київ-1, вул. Трьохсвятительська 4,
Інститут філософії НАН України.

Автореферат розісланий «5» 05 1997 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Лук'янець В. С.

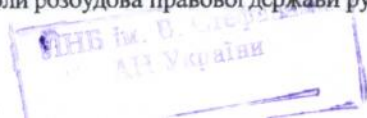
I. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Дослідження проблем права засоба-ми логіки та визначення місця логіки в практичній та теоретичній діяль-ності юриста довгий час притягувало увагу науковців. Аналіз цієї проб-лематики проводився за двома основними напрямками. Перший напря-мок пов'язаний із теоретичним розглядом проблеми взаємозв'язку логі-ки та права. Результатом таких досліджень є численні наукові статті та монографії. Другий напрямок пов'язаний із викладанням курсу логіки майбутнім юристам. Результати цієї роботи — підручники з логіки для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів.

У наш час склалася парадоксальна ситуація: дослідження в рамках цих двох напрямків не тільки не погоджуються між собою, а й навіть можна стве-рджувати, що викладання логіки юристам значно відстає від сучасних логіч-них досліджень, які так чи інакше пов'язані з правовою проблематикою.

Більшість підручників з логіки написані за давно застарілими прог-рамами і розглядають лише курс традиційної логіки — першого етапу розвитку логічного знання, часові рамки якого в літературі звичайно ви-значають як IV ст. до н. е. — друга половина XIX ст. Виявляється, що нинішні студенти вивчають курс логіки кінця минулого сторіччя, хоча саме у XX ст. виникає сучасна логіка, бурний розвиток якої докорінно змінив уявлення про науку логіку в цілому. Саме в рамках сучасних логі-чних досліджень виникають та розвиваються такі напрямки, які безпосе-редньо пов'язані з теорією та практикою правознавства. Перед усім це логіка норм, логіка імперативів, логіка дії, логіка взаємодії, логіка соціа-льної дії, логіка запитань та відповідей, логіка оцінок, логіка цілі тощо. Але жодний з цих розділів не ввійшов у існуючі підручники.

Ознайомлення студентів-юристів з основами сучасної логіки набуває осо-бливого сенсу саме у наш час, коли розбудова правової держави руйнує ідео-

логічні перепони і створює умови для плідної творчої праці правознавців.

Логічна освіта юристів за таких обставин повинна сприяти не тільки вихованню їх логічної культури мислення, а також формуванню раціонально-аналітичного підходу до аналізу різноманітних явищ, процесів та реалій сучасного суспільства, активізації творчого інтелектуального потенціалу особистості, подоланню прірви між гуманітарним та природничим знанням з урахуванням особливостей інформаційно відкритого суспільства, у якому і належить діяти майбутнім правознавцям.

Для того щоб це досягти необхідно розробити та впровадити в життя нове покоління підручників з логіки, розрахованих на юридичну аудиторію, в яких був би відображений сучасний стан розвитку логічного знання і які б були зорієнтовані на цінності світової та вітчизняної культури, що притаманні суспільствам демократичного типу.

Степінь розробленості проблеми. Питання про взаємозв'язок логіки та права протягом багатьох віків плідно обговорювалося науковцями. Так, ще наприкінці XVI ст. у 1588 р. була видана книга Абраама Франця «Правова логіка», основна мета якої полягала у демонстрації тісного зв'язку логічного та правового знання.

Відтоді пройшло багато часу, але інтерес до цієї проблеми не вгасав. Вона й сьогодні залишається актуальною, про що свідчить її активне обговорення науковцями на сторінках багатьох видань як правової, так і логічної спрямованості.

Проаналізувавши ці видання, стає можливим відмітити два основні напрями дослідження цієї проблеми. Перший напрям умовно можна назвати «правовим». Така назва зумовлена тією обставиною, що питання про зв'язок логічного та правового знання тут розглядається з точки зору самих юристів. Аналіз їх праць показує, що правознавці у своїй більшості висловлюються за тісні відносини між двома науками і ствер-

джують велике значення логіки для права (С.Алексеев, В.Бабаєв, О.Васильєв, Є.Васьковський, О.Ейман, О.Кудрявцев, В.Катков, М.Черданцев, В.Титов та ін.).

У деяких працях юристів навіть визнається правомірність існування такого напрямку як «юридична логіка», або «правова логіка», або «логіка права» (В.Бабаєв, В.Шихард, О.Ерліх, В.Титов та ін.).

Другий напрямок аналізу проблеми взаємозв'язку логіки та права можна назвати «логічним». Така назва обумовлена тим, що ця проблема розглядається тут з точки зору логіків.

Можна виділити два аспекти розглядання цієї проблеми у рамках цього напрямку. Перший аспект пов'язаний із теоретичним дослідженням правової проблематики засобами логіки.

Витоки такого підходу можна знайти ще у працях Г.Лейбниця. У 1672 р. він написав роботу «Elementa juris naturalis», де спробував визначити основні модальності права та виявити логічні відношення між ними. Саме ця праця сповістила про народження нового напрямку логічних досліджень, а саме деонтичної логіки. Подальше проблеми деонтичної логіки обговорювалися у працях І.Бентама, Е.Малі, Г.Врігта, А.Андерсена, Р.Хілпінена, А.Прайора, Н.Решера, О.Івіна та ін.

У середині ХХ ст. специфічним об'єктом логічних досліджень стають практичні міркування, а в зв'язку з ними і поняття «дії». Виникають та розвиваються логіка практичних міркувань, логіка імперативів, логіка дії, логіка взаємодії, логіка соціальної дії, логіка запитань та відповідей, ілюкутивна логіка, телеологічна логіка, логіка норм, логіка оцінок тощо. Праці, присвячені цій проблематиці, безсумнівно мають велике значення для сучасної юридичної науки (Н.Белнап, О.Блінов, Є.Войшвілло, Г.Врігт, О.Івін, А.Ішмуратов, С.Кріпке, І.Нілуотто, Дж.Остін, В.Омель-

янчик, В.Петров, М.Попович, Дж.Серль, Т.Стілл, Р.Туомела, Д.Фолес-даль, Я.Хінтікка та інші).

Другий аспект аналізу проблеми взаємозв'язку логіки та права у рамках «логічного» підходу пов'язаний з викладанням курсу логіки майбутнім юристам.

Щодо підручників та навчальних посібників, орієнтованих на юридичну аудиторію, можна зробити такі висновки. По-перше, такої навчальної літератури було видано дуже мало. У 1968 р. у Харкові вийшов друком підручник В.Жеребкіна «Логика» (російськомовний), друге видання якого було здійснено у 1995 р. українською мовою. У 1982 р., 1987 р., 1996 р. видавався підручник В.Кирилова та О.Старченка «Логика» (російськомовний).

По-друге, схема викладання логічного матеріалу в цих підручниках з точки зору сьогодення вже є застарілою. Вони знайомлять студентів в основному з проблемами традиційної логіки. Сучасна логіка в цих підручниках представлена фрагментарно, а це зумовлює той факт, що врешті-решт ця література не в змозі дати студентам уявлення про сучасний стан розвитку логічного знання.

Для об'єктивності необхідно відмітити, що в працях Т.Котарбинського «Курс логіки для юристів» (1963), М.Земляного «Логіка» (1968, 1969), В.Кнаппа і А.Герлоха «Логика в правовом сознании» (1987) були здійснені спроби дослідити деякі розділи сучасної логіки для юридичної аудиторії. Але багато напрямків логічного знання, які мають безпосереднє відношення до правознавства у цих книгах залишилися нерозглянутими. Окрім цього виклад деяких проблем логіки потребує перегляду, тому що з моменту видання вищезгаданої літератури пройшло вже багато часу.

Ціль та завдання дисертації. Мета дисертаційної роботи полягає в розробці концепції викладання теорії та практики сучасної логіки з урахуванням но-

вітніх досягнень цієї науки, яка була б орієнтована на юридичну аудиторію (тобто спеціалістів, фах яких потребує юридичної підготовки).

Для досягнення цієї мети необхідно вирішити такі завдання:

- з'ясувати місце і роль класичної логіки (логіки висловлювань і логіки предикатів) у правових міркуваннях;
- розглянути основні розділи модальної логіки з точки зору їх значення для юридичної аудиторії;
- проаналізувати різні напрямки логічного дослідження поняття «дія» і уточнити їх значення для теорії та практики правознавства;
- розглянути тему «Поняття» з точки зору сучасної логіки з урахуванням специфіки юридичної аудиторії;
- викласти сучасну концепцію визначення та дослідити роль визначень у теорії й практиці правознавства;
- дослідити метод аналітичних таблиць та показати його універсальність при вирішенні різноманітних завдань сучасної логіки;
- проаналізувати теорію аргументації з метою формування у студентів-юристів культури ведення суперечок;
- розробити практикуми з основних розділів сучасної логіки, зорієнтовані на юридичну аудиторію;
- скласти словник основних термінів сучасної логіки;
- сформувати тести і завдання для перевірки логічних здібностей людини.

Характеристика методології, методу дослідження, предмета і об'єкта.
При написанні дисертаційної роботи автор спирався на основний метод сучасної логіки — метод формалізації. Окрім цього з метою формування у майбутніх правознавців раціонально-аналітичного підходу до аналізу різноманітної проблематики в дисертації застосовується аналітико-табличний метод.

Об'єктом дисертаційного дослідження виступають різні типи міркувань, що притаманні юридичній аудиторії.

Предметну теоретичну і практичну базу дослідження становить проблематика сучасної логіки, насамперед пропозиційної логіки, логіки предикатів, модальної логіки (алетичної, темпоральної, епістемічної, деонтичної), логіки дії, логіки взаємодії, логіки соціальної дії, логіки норм, логіки імперативів, логіки запитань і відповідей.

Методологічну основу роботи складають праці О.Маковельського, М.Поповича, П.Попова, М.Стяжкіна та ін. з проблем історії логіки; Ч.Морріса, Б.Парахонського, М.Поповича, Ю.Степанова, Г.Фреге та ін. з проблем семіотики та логічної семіотики; Е.Бета, Й.Бродського, Є.Войшвілло, Г.Генцена, С.Кліні, Е.Мендельсона, І.Нікольської, П.Новикова, В.Смирнова, Р.Столла, А.Чьорча та ін. з логіки висловлювань і логіки предикатів; Ю.Івлева, А.Ішмуратова, С.Кріпке, В.Костюка, В.Омельянчика, К.Сегерберга, Д.Скотта, Я.Слініна, Є.Смирнової, Р.Фейса, В.Целіщева, Я.Хінтіккі та ін. з проблем модальної логіки; О.Блінова, Г.Врігта, А.Ішмуратова, Дж.Остіна, В.Омельянчика, В.Петрова, І.Пьорна, Дж.Серля, Р.Туомели та ін. з проблем логіко-філософського аналізу діяльності; Н.Белнапа, Т.Стілла, В.Беркова, Є.Войшвілло, Ю.Петрова, Я.Хінтіккі та ін. з проблем логіки запитань та відповідей; О.Івіна, Г.Врігта, А.Андерсена, А.Ішмуратова, І.Нілуотто, К.Поппера, Н.Решера, Г.Тульчинського, Р.Хілпінена та ін. з проблем логіко-філософського аналізу нормативних висловлювань.

При написанні дисертаційної роботи автор спирався на підручники з логіки В.Бочарова і В.Маркіна (М.,1994), Ю.Івлева (М.,1994), О.Івіна (Київ,1995), А.Ішмуратова (Київ,1996), В.Мельникова (Київ-Одеса,1989), О.Тягло (1996).

Тези, що виносяться на захист.

1. Розроблено концепцію викладання сучасної логіки, що орієнтована на юридичну аудиторію. Виклад логічного матеріалу побудовано таким чином, щоб студенти змогли ознайомитися як з розділами, які вже стали класикою сучасної логіки (логіка висловлювань і логіка предикатів, класична модальна логіка), так і з напрямками логічних досліджень, які сьогодні активно обговорюються у науковій літературі (логіка дії, логіка взаємодії, логіка соціальної дії, логіка імперативів, логіка запитань та відповідей, логіка норм, логіка санкцій) і які представляють значний інтерес для правознавців.

2. Методичною новизною авторської концепції є те, що вона являє собою комплексне вирішення проблеми логічної освіти спеціалістів, фах яких потребує юридичної підготовки. Окрім теоретичного матеріалу, підручник містить практикуми до кожного розділу, словник основних термінів логіки, тести для перевірки логічних здібностей.

3. У дисертаційній роботі впроваджено аналітичний підхід до розгляду основних питань сучасної логіки, який базується на аналітико-табличному методі, що сприяє більш глибокому засвоєнню раціональних принципів побудови міркувань різних типів.

4. Новим в авторській концепції викладання логіки є те, що предмет логіки розглядається в ній у зв'язку з аналізом міркувань у загальному семіотичному контексті, що дає більш глибоке уявлення про сучасну логіку в цілому.

5. На відміну від існуючих підручників з логіки для юристів, які повністю орієнтовані тільки на аналіз теоретичних міркувань, у дисертаційній роботі поряд з міркуваннями цього типу досліджено практичні міркування, які мають велике значення для правознавців, тому що саме вони спрямовані на обґрунтування дій людини.

6. Проаналізовано застосування основних логічних результатів, досягнених у логіці висловлювань і логіці предикатів, до теоретичної та практичної діяльності правознавців (проблема витлумачення законодавства, проблема творення логічно коректних правових документів, проблема застосування законів логіки у правовому мисленні, проблема експлікації поняття «правовідношення» засобами логіки відношень тощо).

7. Систематизовані основні досягнення модальної логіки (алетична, темпоральна, епістемічна, деонтична логіки) для юридичної аудиторії.

8. Уперше в навчальній літературі з логіки для правознавців розглянуто семантику можливих світів для модальної логіки, згідно з якою сформульовано аналітичні правила для кожного виду модальностей.

9. У відповідності з дескриптивним аспектом логічних досліджень висловлювання, що описують норми, проаналізовано в рамках деонтичної логіки, тоді як власне норми досліджено в рамках логічної теорії діяльності.

10. Уперше в навчальній літературі для юристів проаналізовано логіку індивідуальної дії, логіку взаємодії, логіку соціальної дії як основні напрямки логічного аналізу діяльності. Розглянуто типи практичних міркувань, що відповідають трьом типам дії.

11. Впроваджено підхід, який базується на кванторній логіці, щодо теми «Поняття» для юридичної аудиторії.

12. Теорія аргументації розглянута в рамках загальної теорії суперечки і орієнтована на юридичну аудиторію.

Теоретичне й практичне значення дослідження полягає у систематизації основних результатів сучасної логіки щодо юридичної аудиторії. Це в певній мірі сприяє розвитку та суттєвому реформуванню викладання су-

часної формальної логіки для студентів правових спеціальностей, що є нагальною потребою сьогодення.

Результати, отримані в дисертаційній роботі, можуть бути також використані при вивченні логіки студентами інших гуманітарних спеціальностей.

Окрім цього, ознайомлення з теорією та практикою сучасної логіки сприяє розширенню методологічної бази майбутніх правознавців: логічні методи вони можуть використовувати при вирішенні теоретичних проблем права.

Враховуючи той факт, що сучасна логіка тісно пов'язана із дослідженнями в галузі інформаційних технологій, ознайомлення з основними логічними поняттями може також надати значну допомогу студентам у вирішенні проблем їх комп'ютерної грамотності.

Апробація роботи. Основні результати дисертаційного дослідження неодноразово доповідались на засіданні кафедри логіки філософського факультету Київського Національного університету імені Тараса Шевченка та на засіданні відділу логіки та методології науки Інституту філософії НАН України.

На підставі матеріалів дисертації автор читає курс логіки на юридичному факультеті Київського Національного університету з 1991 р.

Підручник «Логіка — юристам», написаний за авторською програмою, приймав участь у конкурсі «Трансформація гуманітарної освіти в Україні» Міжнародного фонду «Відродження», де отримав другий грант і був рекомендований до друку.

Загальні положення та результати дисертації обговорювались на конференціях: «Творчість як предмет філософського аналізу» (Київ, 1988 р.), «Сучасна логіка: проблеми теорії, історії та застосування в науці» (Санкт-Петербург, 1994 р., 1996 р.), «Універсум людини: мислення, культура, нау-

ка» (Київ, 1994 р.), «Дні Науки — 1996» (Київ, філософський факультет Київського університету, 1996 р.), на науково-пошуковому семінарі «Створення позитивного іміджу школи нового типу» (Київ, 1996 р.), а також на International Conference on formal and applied Practical Reasoning (Бонн, 1996 р.).

У 1997 р. вийшов друком підручник «Логіка — юристам» з грифом «Допущено Міністерством освіти України як підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих учбових закладів».

Структура дисертації. Дисертаційна робота містить вступ, дев'ять теоретичних розділів, дев'ять практикумів, словник основних термінів логіки, тести і завдання, висновки, список використаної літератури.

II. ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі дисертаційної роботи обґрунтовується актуальність досліджуваної проблеми, розглядається степінь її розробленості, визначаються цілі та завдання роботи, вказуються основні результати, які отримані автором у дисертації.

У першій частині дисертації розглядається теорія сучасної логіки.

Перший розділ «Предмет та метод логіки» містить шість параграфів.

У §1.1. «Визначення логіки як науки» розглядається багатозначність терміна «логіка». Відрізняються три його основні значення. Дається критичний аналіз основних визначень логіки як науки, що мають місце у літературі. Обґрунтовується правомірність визначення логіки як дисципліни, що вивчає форми (схеми, способи) міркувань. Проводиться порівняльний аналіз предметів логіки та правознавства.

У §1.2. «Історичні етапи розвитку логічного знання» розглядається багатовікова історія логіки як науки. Дається періодизація основних ета-

пів становлення логічного знання. Проводиться порівняльний аналіз традиційної та сучасної логіки.

У §1.3. «*Міркування, його структура*» дається визначення одному з основних понять логіки — поняттю «міркування». Визначається його структура. Наводяться численні приклади міркувань з різноманітною структурою.

У §1.4. «*Правильність міркування*» усі міркування поділяються на правильні та неправильні, проводиться їх порівняльний аналіз. Дається визначення логічної помилки, розглядаються види логічних помилок: софізми та паралогізми. Стверджується значимість правильних міркувань для логіки як науки. Обґрунтовується різниця між такими поняттями, як «істинність» та «правильність».

§1.5 «*Логічна форма міркування*» містить два підпараграфи. У 1.5.1. «*Визначення логічної форми. Формалізована мова. Метод формалізації*» з'ясовується сутність поняття «логічна форма». Стверджується необхідність побудови спеціальних мов логіки — формалізованих мов для визначення логічної форми виразів. Дається характеристика методу формалізації як основного методу сучасної логіки. Порівнюється метод формалізації в логіці з методом формалізації в праві.

У 1.5.2. «*Основні компоненти логічної форми міркувань*» з'ясовується структура логічної форми, дається визначення логічних та нелогічних термінів. Наводяться численні приклади. Обґрунтовується алгоритм визначення логічної форми виразу.

У §1.6. «*Значення логіки для юристів*» розглядається питання про взаємозв'язок двох дисциплін: логіки й права. Наводяться точки зору правознавців та логіків з приводу цього питання. Стверджується, що значення логіки для юристів полягає у тому, що, по-перше, вивчення логіки сприяє формуванню логічної культури мислення людини. По-друге,

ознайомлення з основними логічними поняттями та методами сучасної логіки надає значну допомогу студентам у вирішенні проблеми їх комп'ютерної грамотності. По-третє, знання теорії та практики сучасної логіки розширює методологічну базу юристів: дозволяє залучати ефективні логічні методи до вирішення теоретичних проблем права.

Другий розділ «Семіотичний характер логіки» містить шість параграфів.

У §2.1. «*Поняття про знак. Види знаків*» міркування розглядається як певний ланцюжок знаків. Дається визначення знака. Усі знаки класифікуються на три види: іконічні знаки, знаки-символи та знаки-індекси. Проводиться їх порівняльний аналіз. Наводяться приклади з правознавства. Визначаються специфічні особливості знаків, що вивчає логіка.

У §2.2. «*Семіотика як наука про знаки*» дається визначення семіотики, розглядається її історія і сучасний рівень розвитку. Розрізняється дескриптивна і теоретична семіотика. Дається характеристика правознавства як дескриптивної семіотики.

Аналізується теоретична семіотика. Стверджується, що вона базується на теоретичній лінгвістиці та логіці. Дається характеристика семіотики мови та логічній семіотиці.

У §2.3. «*Семіозис та його структура*» досліджується семіозис як процес, в якому щось функціонує як знак. Розрізняються його чотири основні компоненти: знаковий засіб, значення, інтерпретатор, інтерпретанта. Наводяться численні приклади.

У §2.4. «*Структура значення знака. Предметне і смислове значення*» дається визначення значення знака, з'ясовуються його основні типи: предметне і смислове значення. Досліджується взаємозв'язок між ними. Наводяться приклади.

У §2.5. «*Виміри знакового процесу. Синтаксис, семантика, прагматика*» дається визначення поняттю «вимір знакового процесу». Відрізняються три основні виміри семіозису: синтаксичний, семантичний і прагматичний. Відповідно до цього виділяються три розділи семіотики як науки: синтактика, семантика і прагматика.

Стверджується, що в логічній семіотиці також можна виділити такі розділи. Дається аналіз логічного синтаксису, логічної семантики і логічної прагматики.

У §2.6. «*Рівні знакового процесу. Об'єктна мова і метамова*» визначається поняття «рівень знакового процесу». Наводяться приклади. Стверджується, що для розрізнення рівнів аналізу знакових ситуацій в логіці впроваджуються два поняття: «метамова» і «об'єктна мова». Дається їх визначення. Показується, що змішування цих двох мов призводить до протиріччя і парадоксів. У зв'язку з цим аналізується парадокс «Брехун».

Третій розділ «*Класична логіка висловлювань*» містить шість параграфів.

У §3.1. «*Визначення логіки висловлювань*» з'ясовуються характерні риси пропозиційної логіки.

Стверджується, що у рамках цієї логічної теорії розглядаються лише такі міркування, засновки й висновки яких складаються із дескриптивних висловлювань. Дається визначення дескриптивного висловлювання, наводяться приклади із юридичної практики.

Стверджується, що логіка висловлювань є двозначною логікою. Визначається поняття «логічне значення висловлювання».

Стверджується, що у пропозиційній логіці повністю абстрагуються від смислового значення висловлювань, до уваги береться лише їх предметне значення. Дається характеристика предметного та смислового значення висловлювання.

Стверджується, що структура простих висловлювань в пропозиційній логіці не аналізується. Дається визначення простого й складного висловлювання.

У §3.2. «*Мова логіки висловлювань*» розглядаються список знакових засобів цієї логічної теорії та визначення формули. Визначаються поняття «проста формула», «складна формула», «підформула», «головний логічний сполучник формули». Розглядається алгоритм перекладу виразів природної мови на мову пропозиційної логіки. Наводяться численні приклади.

§3.3 «*Логічні сполучники та їхнє табличне визначення*» містить сім підпараграфів. У 3.3.1. «*Поняття про таблицю істинності*» стверджується, що визначення будь-якого логічного сполучника можна дати лише за допомогою його таблиці істинності. Розглядається процес побудови таблиць істинності для формул різних типів.

У 3.3.2. «*Заперечення, його умови істинності*» розглядається логічний сполучник «заперечення», будується його таблиця істинності. Наводяться приклади із юридичної літератури, де застосовується цей сполучник.

У 3.3.3. «*Кон'юнкція, її умови істинності*» розглядається логічний сполучник «кон'юнкція», будується його таблиця істинності. Наводяться приклади з юридичної літератури, де застосовується цей сполучник.

У 3.3.4. «*Диз'юнкція, її умови істинності*» розглядаються логічні сполучники «слабка/нестрога диз'юнкція» і «сильна/строга диз'юнкція». Будується їх таблиці істинності. Наводяться приклади з юридичної літератури, де застосовуються ці логічні сполучники.

У 3.3.5. «*Імплікація, її умови істинності*» розглядається логічний сполучник «імплікація», будується його таблиця істинності. Дається визначення поняттям «необхідна умова» і «достатня умова». Наводяться при-

клади із теорії та практики правознавства, де необхідне знання цього логічного матеріалу.

У 3.3.6. «Еквіваленція, її умови істинності» розглядається логічний сполучник «еквіваленція». Проводиться його порівняльний аналіз із імплікацією. Будується таблиця істинності для еквіваленції. Дається визначення поняття «необхідна та достатня умова». Наводяться приклади.

У 3.3.7. «Логічні сполучники в правових контекстах» розглядається практична значимість цього матеріалу для майбутніх юристів, зокрема, в процесі витлумачення законодавства. З цього приводу наводяться приклади з Кримінального кодексу України.

§3.4. «Загальна характеристика законів логіки висловлювань» має три підпараграфи. У 3.4.1. «Природні закони, нормативні закони, закони логіки» дається порівняльна характеристика цих трьох типів законів з метою створення у студентів чіткого уявлення про одне з основних понять логіки — поняття «логічний закон».

У 3.4.2. «Логічний закон, логічне протиріччя, виконувана формула» студенти знайомляться з основними типами формул. Дається визначення логічного закону в сучасній логіці як формули, яка є завжди істинною, логічного протиріччя як завжди хибної формули і виконуваної формули як формули, яка може змінювати своє значення залежно від значень пропозиційних змінних, що входять до її складу.

Аналізуються логічні методи, завдяки яким можна встановити статус формули: метод таблиць істинності та метод аналітичних таблиць. Стверджується більша ефективність методу аналітичних таблиць у порівнянні з методом таблиць істинності. Наводяться численні приклади.

У 3.4.3. «Основні закони логіки висловлювань» аналізуються такі логічні закони: закон тотожності, закон протиріччя, закон виключеного третього, закон подвійного заперечення (закон зняття подвійного заперечення,

закон введення подвійного заперечення, повний закон подвійного заперечення), закон ідемпотентності (закон ідемпотентності для кон'юнкції, закон ідемпотентності для диз'юнкції), закон комутативності (закон комутативності для кон'юнкції, закон комутативності для диз'юнкції), закон контрапозиції (закон простої контрапозиції (3 різновиди), закон складної контрапозиції (2 різновиди)), закон асоціативності (закон асоціативності для кон'юнкції, закон асоціативності для диз'юнкції), закон дистрибутивності (закон дистрибутивності кон'юнкції відносно диз'юнкції, закон дистрибутивності диз'юнкції відносно кон'юнкції), закони де Моргана (2 різновиди). З'ясовується значення цих логічних законів для теорії та практики правознавства, зокрема, для побудови кваліфікованого законодавства, для грамотного витлумачення законів та норм права, для успішного аналізу явищ, подій, соціального буття тощо.

§3.5. «Види логічних відношень між формулами» поділяється на три підпараграфи. У 3.5.1. «Відношення логічної сумісності» розглядаються два типи цього відношення: відношення логічної сумісності за істинністю та відношення логічної сумісності за хибністю. Досліджується алгоритм встановлення цих відношень між формулами за допомогою методів таблиць істинності й аналітичних таблиць. Наводяться приклади. З'ясовується значення цього логічного матеріалу для правознавців.

На підставі фундаментального відношення сумісності визначаються інші типи відношень за істинністю й хибністю: відношення протиріччя, відношення протилежності, відношення підпротилежності.

У 3.5.2. «Відношення логічної рівносильності» розглядаються формули, які є рівносильними. Дається визначення цього відношення, показується його зв'язок з поняттям логічного закону. Аналізуються властивості відношення рівносильності: рефлексивність, симетричність, транзитивність. Наводяться основні рівносильності пропозиційної логіки.

Розглядається процес перетворення одних формул у інші за допомогою рівносильностей. Аналізується його пізнавальна значимість. Наводяться численні приклади. З'ясовується значення цього логічного матеріалу для правознавців.

У 3.5.3. «Відношення логічного слідування» аналізується одне з найбільш фундаментальних понять сучасної логіки — поняття «логічне слідування». Дається його визначення. Встановлюється зв'язок між відношенням логічного слідування й правильністю міркування. Формулюється алгоритм, за яким можна з'ясувати правильність чи неправильність міркування. Наводяться приклади. Розглядається значення цього матеріалу для правознавців.

§3.6. «Аналіз міркувань засобами логіки висловлювань» поділяється на два підпараграфи. У 3.6.1. «Поняття про дедуктивне міркування» розглядаються дедуктивні міркування у порівнянні з правдоподібними міркуваннями. Дається їх визначення, наводяться приклади. З'ясовується значимість дедуктивних міркувань у пізнавальному процесі.

У 3.6.2. «Логіка висловлювань і схеми дедуктивних міркувань» розрізняються найтипівіші схеми дедуктивних міркувань, які базуються на пропозиційній логіці. Це схеми суто умовних міркувань, умовно-категоричних міркувань, розділово-категоричних міркувань, умовно-розділових міркувань. Наводяться приклади з правової тематики. З'ясовується ефективність та пізнавальна значимість міркувань таких типів для правознавців.

Четвертий розділ «Класична логіка предикатів» поділяється на вісім параграфів. §4.1. «Особливості логіки предикатів» поділяється на два підпараграфи.

У 4.1.1. «Недостатність логіки висловлювань» стверджується той факт, що пропозиційна логіка є логічною теорією, у рамках якої немож-

ливо проаналізувати певний клас дедуктивних міркувань. У зв'язку з цим обґрунтовується необхідність побудови більш розвинених логічних теорій, зокрема логіки предикатів.

У 4.1.2. «Визначення логіки предикатів» досліджуються характерні риси логіки предикатів, яка є розширенням пропозиційної логіки. Виявляється різниця між цими двома логічними теоріями, яка полягає у тому, що в рамках логіки предикатів стає можливим аналізувати структуру простих висловлювань.

§4.2. «Мова логіки предикатів» поділяється на два підпараграфи. У 4.2.1. «Знакові засоби мови логіки предикатів» з'ясовується алфавіт цієї логічної теорії.

Розглядаються типи нелогічних термінів, що можуть входити до складу простого висловлювання: імена та предикатори.

Дається визначення імені, аналізуються різні класифікації імен (одичні, загальні, пусті імена; конкретні й абстрактні імена, прості та складні імена). Наводяться приклади.

Дається визначення предикатора. Аналізуються різні види предикаторів. Наводяться приклади.

Після цього описуються знакові засоби, які застосовуються в логіці предикатів.

У 4.2.2. «Визначення правильно побудованих виразів» стверджується, що в логіці предикатів є два типи правильно побудованих виразів: терми й формули.

Дається визначення терму. Наводяться приклади виразів, які можуть бути термами відповідно до визначення.

Дається визначення формули. Розглядаються елементарні (атомарні) й складні (молекулярні) формули. Наводяться приклади виразів, які можуть бути формулами відповідно до визначення. З'ясовується процедура

перекладу висловлювань природної мови на мову логіки предикатів. Для цього розглядаються різні типи простих висловлювань. Наводяться численні приклади.

У §4.3. «Область дії квантора. Вільні й зв'язані входження змінної формули» дається визначення поняттям «входження змінної до формули», «вільне входження змінної до формули», «зв'язане входження змінної до формули», «область дії квантора», «замкнена формула». Наводяться численні приклади.

У §4.4. «Операція підстановки для термів. Поняття про правильну підстановку» визначається правило, відповідно до якого можна здійснювати правильну підстановку для термів у логіці предикатів. Наводяться численні приклади.

У §4.5. «Поняття про розширену логіку предикатів» досліджується питання про різні типи мов логіки предикатів. Проводиться їх порівняльний аналіз. Наводяться приклади.

У §4.6. «Поняття логічного закону в логіці предикатів» дається визначення закону цієї логічної теорії. Розглядається метод аналітичних таблиць для вирішення питання про статус формули. Для цього формулюються додаткові аналітичні правила видів T і F для кванторів. Наводяться приклади.

Закінчуючи розгляд питання про закони логіки предикатів, наводиться список, до якого входять схеми найбільш важливих законів першого порядку логіки: закон вилучення квантора спільності, закон введення квантора існування, закони перестановки кванторів, закони заперечення кванторів, закони взаємовираження кванторів тощо.

У §4.7. «Аналіз міркувань засобами логіки предикатів» розглядається застосування цієї логічної теорії для аналізу правильності того чи іншого міркування. Наводяться численні приклади.

У §4.8. «Загальні засади логіки відношень» досліджується такий напрямок сучасних логічних досліджень як логіка відношень, яка має велике значення для правознавців у зв'язку з тим, що завдяки їй стає можливим експлікувати таке поняття, як «правовідношення».

Дається визначення логіки відношень як розділу логіки предикатів. Розглядаються різноманітні елементарні висловлювання про відношення, визначається їх логічна форма. Особлива увага приділяється дослідженню відношень, які фіксуються двомісними предикаторами (бінарні відношення). Характеризуються їх властивості: рефлексивність, симетричність, транзитивність, еквівалентність, антирефлексивність, антисиметричність, антитранзитивність. Досліджуються правовідношення, які мають такі риси, експлікується їх логічна форма.

П'ятий розділ «Модальна логіка» містить вісім параграфів.

У §5.1. «Поняття модальності. Модальні висловлювання, їх структура» стверджується недостатність дескриптивних висловлювань для опису дійсності, дій людини, явищ, процесів суспільного життя. Дається характеристика модального висловлювання, з'ясується його структура. Відрізняються два типи модальностей: модальності *de re* і *de dicto*. Дається їх визначення. Наводяться приклади.

У §5.2. «Визначення модальної логіки. Види модальних логік» дається загальна характеристика модальної логіки як одного з основних розділів сучасної логіки. Відрізняються види модальної логіки залежно від типу модальних висловлювань, що в них досліджуються.

Наводиться таблиця, де дається загальна характеристика основним видам модальної логіки.

У §5.3. «Історія становлення модальної логіки» розглядаються основні історичні етапи розвитку цієї логічної теорії: античність, середні віки, XVIII ст., XX ст.

У §5.4. «*Можливість, можливий світ, теорія можливих світів*» вирішується проблема встановлення логічного значення модальних висловлювань. Для цього аналізується фундаментальна не тільки для логіки категорія «можливості». Дається характеристика теорії можливих світів, засновником якої вважається Г.Лейбниц. Досліджується застосування цієї теорії у правознавстві.

Уточнюється поняття «можливого світу» в сучасній логіці. Дається загальна характеристика семантики можливих світів: реляційної та навхресної.

§5.5. «*Загальна характеристика алетичної логіки*» містить п'ять підпараграфів. У 5.5.1. «*Визначення алетичної логіки*» розглядаються характерні риси алетичної логіки як розділу модальної логіки. Дається визначення алетичних висловлювань. Наводяться приклади. Досліджується історія становлення алетичної логіки.

У 5.5.2. «*Мова алетичної пропозиційної логіки*» порівнюються мова класичної пропозиційної логіки і мова алетичної логіки. Вводяться нові знакові засоби, характерні для останньої. Дається визначення формули. Наводяться приклади виразів, які є формулами цієї логічної теорії. Аналізується процес перекладу виразів природної мови на мову алетичної логіки.

У 5.5.3. «*Алетичні модальності*» розглядаються основні алетичні модальності: «необхідно», «можливо», «випадково».

При аналізі модальності «необхідність» виділяється три її види: логічна необхідність, фізична необхідність, нормативна необхідність. Стверджується, що перші два види вивчаються в рамках алетичної логіки, тоді як третій вид є предметом дослідження деонтичної логіки.

Дається визначення логічної необхідності. Аналізується її зв'язок з поняттям «логічний закон».

Дається визначення фізичної (онтологічної) необхідності. Аналізується її зв'язок з поняттям «закон природи».

Встановлюються відношення між логічною та фізичною необхідністю. Наводяться приклади.

З'ясується значення модальності «необхідність» для теоретичної та практичної діяльності юристів.

При аналізі модальності «можливість» виділяється два її основні види: логічна можливість і фізична можливість.

Дається визначення логічної можливості, аналізується її зв'язок з поняттям «логічний закон».

Дається визначення фізичної можливості. Аналізується її зв'язок з поняттям «закон природи».

Встановлюються відношення між логічною та фізичною можливістю. Наводяться приклади.

З'ясується значення модальності «можливість» для теоретичної та практичної діяльності юристів.

Дається визначення модальності «випадковість». Досліджується її зв'язок з модальністю «можливість». Розрізняються два види випадковості: логічна й фізична.

З'ясується значення модальності «випадковість» для теоретичної та практичної діяльності юристів.

Досліджується зв'язок модальностей «необхідність», «можливість», «випадковість». Даються їх взаємовизначення.

У 5.5.4. «Алетична логіка і теорія можливих світів» алетична логіка формулюється в термінах теорії можливих світів. Вводиться поняття «алетичного світу» і «відношення досягненості між алетичними світами». Розглядаються умови, які можуть накладатися на це відношення в семантиці можливих світів для алетичної логіки.

Спираючись на цей матеріал, визначаються основні алетичні модальності і з'ясовуються аналітичні правила для них.

Досліджується процес побудови аналітичних таблиць для формул алетичної логіки. На підставі цього дається визначення логічного закону, логічного протиріччя, виконуваної формули цієї логічної теорії. Наводяться численні приклади.

У 5.5.5. «Основні закони алетичної логіки» розглядаються формули, які є законами в різних системах алетичної логіки. З'ясовується їх значимість для правознавців.

§5.6. «Загальна характеристика темпоральної логіки» поділяється на п'ять підпараграфів.

У 5.6.1. «Визначення темпоральної логіки» темпоральна логіка характеризується як розділ модальної логіки.

Дається визначення темпоральних висловлювань. Наводяться приклади. Досліджується історія становлення темпоральної логіки.

У 5.6.2. «Мова темпоральної пропозиційної логіки» порівнюються мова класичної пропозиційної логіки та мова темпоральної логіки. Вводяться нові знакові засоби, які є характерними для останньої. Дається визначення формули. Наводяться приклади виразів, які є формулами цієї логічної теорії. Аналізується процес перекладу виразів природної мови на мову темпоральної логіки.

У 5.6.3. «Темпоральна логіка і теорія можливих світів» темпоральна логіка формулюється в термінах теорії можливих світів. Вводиться поняття «момент часу», що відповідає поняттю «можливий світ». Відношення досягненості R конкретизується як часове відношення між моментами часу.

Момент часу фіксує певну подію. Події можуть знаходитися в певному відношенні, між ними можна встановити часову координацію. Дасть-

ся визначення поняттю «часова координація подій». Наводяться приклади.

Вводиться поняття «часовий потік». Розглядаються типи відношень між різними часовими потоками. Досліджуються відношення між потоками, з якими мають справу правознавці, зокрема, слідчі, які складають у процесі розслідування злочину декілька версій.

Аналізуються різні види часу: фізичний час, соціальний час, психічний час, біологічний час тощо. З цього приводу докладніше досліджуються поняття «суб'єктний час» і «об'єктний час».

У 5.6.4. «Метод аналітичних таблиць» з'ясовуються аналітичні правила для темпоральних модальностей.

Досліджується процес побудови аналітичних таблиць для формул темпоральної логіки. На підставі цього дається визначення логічного закону, логічного протиріччя та виконуваної формули цієї логічної теорії. Наводяться численні приклади.

У 5.6.5. «Темпоральні модальності» розглядаються основні темпоральні модальності: «завжди буде так, що...», «завжди було так, що...», «буде так, що...», «було так, що...». З'ясовується їх значення для правознавців. Даються їх визначення.

Досліджується зв'язок темпоральних і алетичних модальностей, розглядаються їх взаємовизначення.

§5.7. «Загальна характеристика епістемічної логіки» поділяється на чотири підпараграфи.

У 5.7.1. «Визначення епістемічної логіки» описуються характерні риси епістемічної логіки як розділу модальної логіки. Дається визначення епістемічних висловлювань. Наводяться приклади. З'ясовується значення епістемічної логіки для правознавців. Розглядаються історичні етапи становлення епістемічної логіки.

У 5.7.2. «*Мова епістемічної пропозиційної логіки*» порівнюються мова класичної пропозиційної логіки і мова епістемічної логіки. Вводяться нові знакові засоби, які є характерними для останньої. Дається визначення формули. Наводяться приклади виразів, які є формулами цієї логічної теорії. Аналізується процес перекладу виразів природної мови на мову епістемічної логіки.

У 5.7.3. «*Епістемічна логіка і теорія можливих світів*» епістемічна логіка формулюється в термінах теорії можливих світів. Вводиться поняття «епістемічного світу». З'ясовуються аналітичні правила для епістемічних модальностей.

Аналізується парадокс всезнайства. З'ясовуються шляхи його подолання в сучасній логіці.

У 5.7.4. «*Епістемічні модальності*» дається загальна характеристика епістемічним модальностям. Основна увага приділяється дослідженню модальності «знання». Розглядаються різні її логічні експлікації. З'ясовується значення епістемічних модальностей для правової діяльності.

§5.8. «*Загальна характеристика деонтичної логіки*» поділяється на п'ять підпараграфів.

У 5.8.1. «*Визначення деонтичної логіки*» розглядаються характерні риси деонтичної логіки як розділу модальної логіки. Дається визначення деонтичних висловлювань. Наводяться приклади.

Досліджується історія становлення деонтичної логіки. Визначається різниця між деонтичною логікою та логікою норм.

З'ясовується значення деонтичної логіки для теоретичної і практичної діяльності правознавців.

У 5.8.2. «*Мова деонтичної пропозиційної логіки*» порівнюються мова класичної пропозиційної логіки та мова деонтичної логіки. Вводяться нові знакові засоби, характерні для цієї логічної теорії. Дається визначення

ння формули. Наводяться приклади виразів, які є формулами цієї логічної теорії.

Аналізується процес перекладу виразів природної мови на мову деонтичної логіки.

У 5.8.3. «*Природа деонтичних висловлювань*» з'ясовується питання про сутність нормативних висловлювань. Розглядаються проблеми, які поставали перед науковцями в зв'язку з дослідженням норм: проблема істинності оцінки нормативних висловлювань, проблема взаємозв'язку норм і дескриптивних висловлювань тощо.

Аналізується «принцип Юма», «дилема Йоргенсона». Розглядаються шляхи вирішення проблем, пов'язаних із сутністю нормативних висловлювань, в сучасній логіці.

У 5.8.4. «*Деонтична логіка і теорія можливих світів. Метод аналітичних таблиць*» деонтична логіка формулюється в термінах теорії можливих світів. Вводиться поняття «деонтичний світ». Уточнюється поняття відношення досяженості R для деонтичної логіки.

Формулюються аналітичні правила для основних деонтичних модальностей. Досліджується процес побудови аналітичних таблиць для формул деонтичної логіки. На підставі цього дається визначення логічного закону, логічного протиріччя, виконуваної формули цієї логічної теорії. Наводяться приклади.

У 5.8.5. «*Деонтичні модальності*» дається визначення основним деонтичним модальностям: «обов'язково», «заборонено», «дозволено». Розглядається їх застосування в різних системах норм, показується їх відносний характер.

Досліджується зв'язок деонтичних модальностей між собою. Даються їх взаємовизначення.

З'ясовується значення цього логічного матеріалу для правознавців.

Шостий розділ «Логічний аналіз діяльності» містить чотирнадцять параграфів.

У §6.1. «Теоретичні і практичні міркування» розглядаються характерні риси міркувань таких типів. Стверджується, що уявлення про розрізнення теоретичного способу міркування від практичного сягає ще доби античності. Дається визначення теоретичним міркуванням як міркуванням, які переслідують мету обґрунтування знання. Розглядається їх структура та характерні риси. Наводяться приклади.

Дається визначення практичним міркуванням як міркуванням, які скеровані на обґрунтування діяльності людини, її дій у різних ситуаціях. Аналізуються їх структура та характерні риси. Наводяться приклади.

Проводиться порівняльний аналіз теоретичних та практичних міркувань, визначається їх пізнавальна значимість. З'ясовується місце міркувань таких типів у теоретичній та практичній діяльності юристів.

У §6.2. «Дія й практичне міркування. Поняття про логіку дії» розглядаються напрямки логічного аналізу поняття «дія». Дається визначення логіки дії, аналізується історія її становлення. З'ясовуються застосування основних результатів логічного аналізу діяльності до гуманітарного й технічного знання, зокрема до правознавства.

У §6.3. «Поняття про дію. Зовнішні й внутрішні аспекти дії» дається загальна характеристика дії, відрізняються різні аспекти її дослідження. Стверджується значимість внутрішнього аспекту дії для її вдалої логічної експлікації.

У §6.4. «Структура дії» відрізняються основні компоненти, які можуть входити до структури дії: агент, результат, контекст, інтенціональність.

При аналізі агента дії дається його визначення, розглядаються різні типи суб'єктів, які можуть бути агентами дії, вводиться логічна символіка для цього поняття.

При аналізі результату дії дається його визначення. Розглядається зв'язок поняття «результат дії» з поняттям «подія». Аналізується проблема приписування результату дії агенту. Стверджується, що при оцінюванні дії іншої людини за результатами цієї дії завжди необхідно враховувати знання та бажання людини.

У зв'язку з цим результат дії остаточно визначається як деяка зміна, яка фіксується у певному контексті і приписується деякому агенту. Вводиться логічна символіка для позначення поняття «результат дії».

При аналізі контексту дії розглядаються різні складові цього поняття. Стверджується, що під контекстом слід розуміти не тільки зовнішню ситуацію (місце, час, умови тощо), але й деякі фактори, які пов'язані з внутрішнім світом людини: її різні інтенціональні стани.

Дається визначення поняттю «інтенціональний стан». Вводиться логічна символіка для його позначення. Розглядаються приклади.

При аналізі четвертого компоненту — «інтенціональності» основна увага приділяється дослідженню таких модусів, як «хочу» і «можу», які є найбільш важливим для експлікації поняття «дія».

Модус «хочу» виражає мотивування дій суб'єкта. Наводяться приклади його виразу в природній мові і його формальний запис.

Модус «можу» виражає свободу дії людини. У зв'язку з цим досліджується поняття «свобода вибору». Формулюється принцип свободної дії. Дається формальна експлікація модусу «можу».

Розглядаються ситуації, коли людина не має свободи вибору. Дається їх аналітичне дослідження.

З'ясовується значимість цього матеріалу для теоретичної і практичної діяльності юристів.

Наприкінці цього параграфа, спираючись на наведений матеріал, визначається загальна схема практичного міркування із застосуванням логічної символіки.

У §6.5. «Логіка дії Г.Х. фон Врігта» розглядається логічна теорія, яка в літературі отримала назву числення предикатів дії. З формальної точки зору ця система є дуже простою, її засобами неможливо виразити усі різновиди акціональних висловлювань (висловлювань дії). Але вона є визнаним зразком, з яким так чи інакше погоджуються всі більш розвинуті формальні теорії дії.

Зазначається, що ця логічна теорія будується у відповідності із принципом свободи дії, тобто агент може як здійснити, так і утриматись від здійснення дії.

Описується мова числення предикатів дії: задаються знакові засоби і визначається формула. Наводяться приклади. Дається характеристика синтаксису та семантики, наводяться закони цієї логічної теорії.

§6.6. «Взаємодія і практичне міркування» присвячений визначенню поняття «взаємодія». Стверджується, що взаємодія виникає лише тоді, коли в контексті виникає інша людина. А це означає, що окрім власного модусу «хочу» у цьому випадку треба також враховувати модус «хочу» іншої людини.

Спираючись на це, визначається практичне міркування, яке моделює процес взаємодії. Наводиться його схема та формальний запис.

Досліджується поняття «когнітивний стан (подія)», аналізується його зв'язок з поняттям «інтенціональний стан (подія)». Наводяться приклади.

У §6.7. «*Типи взаємодії. Поняття про логіку взаємодії*» розрізняються чотири основних типи взаємодії: вимога, надавання, заподіяння, прийняття. Даються їх визначення, наводяться приклади, вводиться логічна символіка для їх запису.

Будується один із варіантів логіки взаємодії. Визначаються її знакові засоби, наводиться визначення формули. Досліджуються закони цієї логічної теорії.

Стверджується, що на сучасному етапі становлення логічного знання подібні логічні теорії будуються не тільки для з'ясування зв'язків, які існують між двома суб'єктами в процесі взаємодії, але й для побудови спеціальної логіки норм, де нормативні оператори поєднуються із операторами логіки взаємодії. Це дозволяє докладніше визначити структуру норм, виділити типи обов'язків і прав, певним чином їх систематизувати.

§6.8. «*Логіка норм, заснована на теорії взаємодії*» саме присвячений аналізу нормативних висловлювань, який базується на теорії взаємодії.

Наводяться знакові засоби цієї логічної теорії, дається визначення формули. Розглядається процес перекладу виразів природної мови на мову логіки норм.

Стверджується, що, використовуючи цю логічну систему, можна дослідити такі проблеми, як проблема класифікації норм і проблема кореляції обов'язків та прав, вирішення яких має певне значення для правознавців.

При дослідженні першої проблеми проводиться розмежування двох суб'єктів взаємодії: активного і пасивного. У залежності від їх характеру усі норми можна поділити на індивідуально-індивідуальні, індивідуально-групові, індивідуально-загальні тощо. Наводиться детальна класифікація нормативних висловлювань, яка уточнюється завдяки застосуванню знакових засобів логіки норм, заснованої на теорії взаємодії.

При дослідженні другої проблеми розрізняються два типи обов'язків. Перший тип передбачає відповідні права, другий тип таких прав не передбачає. Про проблему кореляції прав та обов'язків можна говорити, лише маючи на увазі перший тип обов'язків.

Дається визначення відношенню кореляції прав та обов'язків. Наводяться приклади.

Досліджується поняття «корелятивний обов'язок» та «корелятивне право». Вирішуються питання: «Чи є такі обов'язки, які не мають корелятивних прав?» і «Чи є такі права, які не мають корелятивних обов'язків?». Наводяться приклади існування таких прав та обов'язків. Це спростовує твердження, що немає прав без обов'язків та обов'язків без прав.

У §6.9. «Поняття про соціальну дію» стверджується, що окрім індивідуальної дії та взаємодії логічному аналізу підлягає також соціальна дія. Характерною ознакою цієї дії є те, що вона пов'язана із нормами, тобто соціальна дія є завжди нормативною. Норми, які регулюють соціальні дії, також треба кваліфікувати як соціальні. Їх основна мета полягає в описі схеми деякої поведінки, у відповідності з якою соціум пропонує людині діяти.

Розглядаються характерні риси соціальних норм, дається порівняльний аналіз з іншими видами норм. Стверджується, що їх відмітною ознакою є те, що невиконання соціальних норм завжди тягне за собою покарання (санкцію), тобто соціальні норми завжди санкціоновані.

Дається визначення санкції як норми, яка описує можливі наслідки невиконання якоїсь соціальної норми. Наводяться приклади.

Наприкінці уточнюється поняття «соціальна дія». Стверджується, що дія визнається соціальною, якщо вона підпадає під певну норму, невиконання якої тягне за собою санкцію.

У §6.10. «Загальна характеристика соціальних норм» розглядається структура соціальної норми. Розрізняються такі її компоненти: агент норми, адресат норми, зміст норми, характер норми, умови норми, санкція. Уточнюється формальна структура соціальної норми, вводиться логічна символіка. Наводяться численні приклади експлікації норм права.

У §6.11. «Логіка санкцій» наводиться логічний аналіз поняття «санкція», запропонований А.Андерсеном, який спробував основні нормативні модальності («обов'язково», «заборонено», «дозволено») визначити через нього.

У §6.12. «Мовленнєва комунікація як різновид соціальної дії» стверджується, що соціальна дія є неможливою, якщо люди не спілкуються. Одним із аспектів спілкування є обмін мовленнєвими актами, тобто мовленнєва комунікація.

Мовленнєва комунікація розглядається як когнітивний вплив (дія) одного суб'єкта на іншого. Досліджуються модуси комунікації: «прохання», «вимога», «обвинувачення», «покарання», «порада» тощо.

Якщо «повідомлення» виражається за допомогою тверджень, то інші модуси, як правило, виражаються за допомогою імперативів. Наступний

§6.13. «Поняття про імператив» саме присвячується дослідженню висловлювань, які є імперативами.

Дається визначення імперативу, розрізняються його модуси. Розглядається питання про їх оцінку. Стверджується, що такі висловлювання не можуть бути істинними або хибними, бо вони нічого не описують. Найчастіше їх оцінюють як правильні чи неправильні, доцільні чи недоцільні.

Аналізується взаємозв'язок імперативів і норм. Звернення до норми, відповідно до якої повинна бути виконана певна дія, а також на можливі

наслідки виконання чи невиконання цієї дії є важливим компонентом будь-якого імперативу. Наводяться приклади для ілюстрації цього факту.

Встановлюється, що одним із найважливіших модусів імперативу є «прохання». За його допомогою можна виразити багато інших модусів.

Наводиться логічна символіка для запису логічної форми імперативів.

§6.14. «Логічний аналіз запитань та відповідей» поділяється на три підпараграфи.

У 6.14.1. «Визначення запитання. Запитання як різновид імперативу» розглядаються характерні риси висловлювань, які є запитаннями. Стверджується, що запитання можна визначити як імператив, у якому виражається вимога певної інформації від людини, до якої звертаються.

Дослідження будь-якого запитання передбачає необхідність врахування двох його основних компонентів: передумови запитання та контексту промовляння.

Дається визначення передумови запитання (пресупозиції). Наводяться приклади. Стверджується, що саме передумова зумовлює множину відповідей на деяке запитання.

Дається визначення контексту промовляння. Розглядається його взаємозв'язок із пресупозицією запитання. Наводяться приклади.

У 6.14.2. «Види запитань» дається класифікація основних видів запитань. Аналізуються «чи-запитання» і «що-запитання»; закриті та відкриті запитання; логічно коректні та логічно некоректні запитання.

При аналізі останніх значна увага приділяється дослідженню випадків логічної некоректності запитань. Наводяться численні приклади.

У 6.14.3. «Види відповідей» дається характеристика такому поняттю як «відповідь». Розглядаються різні види відповідей: правильні відповіді

можуть бути сильними і слабкими, неправильні — тавтологічними та релевантними. Наводяться приклади.

Встановлюється взаємозв'язок запитань та відповідей. Висвітлюється значимість цього матеріалу для правознавців.

Сьомий розділ «Поняття» поділяється на п'ять параграфів.

У §7.1. «Загальна характеристика поняття» підкреслюється, що для плідного спілкування між людьми існує насущна необхідність в узгодженості термінології, в однозначному розумінні лексики мови. Особливе значення це зауваження має для юристів. Невизначеність правових термінів у більшості випадків як практичної, так і теоретичної діяльності правознавців може призвести до небажаних результатів.

Розуміти термін означає знати, які предмети підпадають під нього, тобто знати, які предмети можуть ним позначатися. Вирішуючи це питання, людина відрізняє одні предмети від інших, формулює певні поняття про них.

Дається визначення поняттю. Розглядаються приклади.

У §7.2. «Синтаксичне і семантичне визначення поняття» стверджується, що з синтаксичної точки зору поняття можна виразити за допомогою конструкції $\alpha A(\alpha)$. Дається детальна характеристика цієї конструкції. Наводяться приклади.

Стверджується, що із семантичної точки зору будь-яке поняття має дві найважливіші характеристики: зміст і обсяг.

Дається визначення змісту поняття як ознаки, на підставі якої узагальнюються та виділяються предмети у даному понятті.

Розрізняються різні типи ознак: відмітні та невідмітні ознаки, суттєві та несуттєві ознаки. Зміст поняття складають саме суттєві ознаки, які можуть бути простими та складними. Наводяться приклади таких ознак.

Логічна структура уточнюється за допомогою знакових засобів логіки предикатів.

Дається визначення обсягу поняття та елементу обсягу поняття. Наводиться їх символічний запис. Розглядаються приклади.

Досліджується закон оберненого відношення між обсягом та змістом поняття.

§7.3. «*Типи відношень між поняттями*» містить чотири підпараграфи.

У 7.3.1. «*Порівнянні та непорівнянні поняття*» дається визначення порівнянним поняттям як поняттям, які мають спільні родові ознаки. Порівнянні поняття поділяються на сумісні та несумісні. Наводяться приклади.

Дається визначення непорівнянних понять. Наводяться приклади. Стверджується, що відношення встановлюються тільки між порівнянними поняттями.

У 7.3.2. «*Типи відношень між сумісними поняттями*» розглядаються три типи відношень між такими поняттями: відношення тотожності, відношення підпорядкування, відношення перетину. Наводяться приклади.

У 7.3.3. «*Типи відношень між несумісними поняттями*» розглядаються три типи відношень між такими поняттями: відношення співпідпорядкування, відношення протилежності, відношення суперечності. Наводяться приклади.

У 7.3.4. «*Приклади відношень між поняттями*» наводяться численні приклади правової спрямованості.

У §7.4. «*Обмеження та узагальнення понять*» розглядаються логічні операції обмеження та узагальнення. За допомогою символіки сучасної логіки (зокрема логіки предикатів) визначаються основні способи узагальнення та обмеження понять.

§7.5. «*Поділ понять*» містить п'ять підпараграфів.

У 7.5.1. «Загальна характеристика поділу» дається визначення цієї логічної операції. Уточнюється її структура за допомогою символіки логіки предикатів. Наводяться приклади.

Проводиться розрізнення між поділом та іншими операціями, схожими на поділ. Наводяться приклади.

У 7.5.2. «Поділ за видозміною ознаки» розглядаються характерні риси цього виду поділу, наводяться приклади.

У 7.5.3. «Дихотомічний поділ» розглядаються характерні риси цього виду поділу, наводяться приклади.

У 7.5.4. «Правила поділу» аналізуються основні правила, за якими людина повинна робити поділ понять. Наводяться приклади.

У 7.5.5. «Класифікація та її види» досліджується багатоступінчастий поділ, який у літературі називають класифікацією. Аналізуються види класифікації: природна та штучна. З'ясовується значимість цього логічного матеріалу для теоретичної та практичної діяльності юристів.

Восьмий розділ «Визначення» складається із шести параграфів.

У §8.1. «Загальна характеристика визначення» визначення розглядається як логічна операція, завдяки якій мовним виразам надається строго фіксований смисл. Наводяться приклади. З'ясовується значення визначення у пізнавальній діяльності людини. Стверджується велика роль визначень у правових контекстах.

Визначення не є просто висловлюваннями природної мови, це своєрідна конвенція застосування певних мовних конструкцій. Визначення як конвенції не є твердженнями. Отже, їх не можна оцінювати як істинні або хибні. Вони можуть бути правильними чи неправильними, вдалимими чи невдалимими.

У §8.2. «Явні визначення» дається їх визначення, з'ясовується структура, наводяться приклади. Розрізняються види явних визначень.

Значна увага приділяється дослідженню визначень через найближчий рід та видову ознаку. Виділяється декілька видів таких визначень: атрибутивно-реляційні визначення, генетичні визначення, операційні визначення. Дається їх детальна характеристика, наводяться приклади.

У §8.3. «*Правила явних визначень*» перелічуються основні правила, за якими людина повинна будувати явні визначення: правило співмірності, правило заборони кола у визначенні, правило однозначності, правило несуперечності. Наводяться приклади, з'ясовуються помилки, яких припускаються при порушенні цих правил.

У §8.4. «*Неявні визначення*» дається їх загальна характеристика, аналізується структура, наводяться приклади. Розрізняються види неявних визначень: контекстуальні визначення, остенсивні визначення, аксіоматичні визначення. Дається їх детальна характеристика, наводяться приклади.

У §8.5. «*Реальні та номінальні визначення*» розглядаються ці види визначень на семантичному та прагматичному рівні.

На семантичному рівні визначення буде номінальним, якщо предметним значенням терміна, що визначається, є предмет, який реально (матеріально) не існує. У цьому випадку реально існує лише ім'я предмета, але не він сам.

Якщо ж предметним значенням терміна є реально існуючий предмет, то таке визначення буде реальним.

На прагматичному рівні ці визначення різняться таким чином. Якщо мета визначення полягає у тому, щоб точніше роз'яснити смисл досліджуваного терміна, який є загальнозживаним, то таке визначення називається реальним. Якщо ж мета визначення полягає у тому, щоб зафіксувати якусь нову термінологію, то це вже буде номінальним визначенням.

У §8.6. «*Прийоми, подібні до визначень*» аналізуються пізнавальні прийоми, які схожі із визначеннями. Це опис, характеристика, порівняння, розрізнення. Наводяться приклади. З'ясовується пізнавальна значимість цих прийомів для правознавців.

Дев'ятий розділ «*Основи теорії аргументації*» містить шість параграфів.

У §9.1. «*Поняття про аргументацію. Структура аргументації*» дається визначення поняття «аргументація». Розрізняються різні типи аргументації.

Стверджується, що предметом подальшого дослідження буде аргументація, яка представляє собою обґрунтування певного положення (твердження, гіпотези, концепції) на підставі використання інших положень.

З'ясовується структура цього типу аргументації. Дається визначення тези, аргументів, демонстрації (форми).

Характеризуються демонстративні і недемонстративні міркування, за схемами яких може бути побудована аргументація.

У §9.2. «*Аргументація і суперечка*» показується тісний зв'язок двох понять: поняття «аргументація» і поняття «суперечка».

Дається визначення суперечки. Розглядаються учасники будь-якого спору: пропонент, опонент, аудиторія.

Розрізняються різні види суперечок: за формою (дискусія, диспут, полеміка, дебати); за метою (суперечка заради істини (діалектична суперечка), суперечка заради переконання, суперечка заради перемоги (еристична суперечка), суперечка заради суперечки); за кількістю осіб (суперечка-монолог, суперечка-діалог, суперечка-полілог); за способом (усна суперечка, письмова суперечка).

§9.3. «Види аргументації» поділяється на два підпараграфи.

У 9.3.1. «Доказова та недоказова аргументація» розглядаються доказова аргументація і три види недоказової аргументації. Наводяться численні приклади.

У 9.3.2. «Пряма та непряма аргументація» розглядається структура прямої аргументації. Наводяться приклади.

Розрізняються два види непрямої аргументації: апагогічна і розділова. Аналізується їх структура. Наводяться приклади.

У **§9.4. «Поняття про критику. Спростування як окремий випадок критики»** дається визначення критики. Аналізується її структура. Дається характеристика спростування.

У **§9.5. «Види критики»** розрізняються такі види критики, як «критика тези», «критика аргументів», «критика демонстрації». Дається їх детальна характеристика. Наводяться приклади.

У **§9.6. «Правила та помилки аргументації та критики»** розрізняються правила щодо тези, правила щодо аргументів, правила щодо форми.

У підпараграфах 9.6.1., 9.6.2., 9.6.3. дається їх детальна характеристика, розглядаються помилки, яких припускаються люди, аргументуючи чи критикуючи якесь положення (твердження, гіпотезу, теорію), та описуються хитрощі, які вони при цьому можуть застосовувати.

Наприкінці цього розділу наводяться деякі поради щодо ведення суперечки в суді.

Друга частина дисертаційної роботи містить практикуми до всіх теоретичних розділів.

Перший практикум «Предмет, метод та значення логіки» містить 28 завдань. У зв'язку з тим, що ця тема є вступом до логіки, більшість

завдань цього практикуму мають теоретичну спрямованість. Основна мета полягає у засвоєнні таких понять логіки, як «традиційна логіка», «сучасна логіка», «предмет логіки», «міркування», «засновки міркування», «висновок міркування», «правильність міркування», «логічна помилка», «логічна форма» тощо.

Другий практикум «Семіотичний характер логіки» містить 41 завдання, які поділяються на теоретичні та практичні. Основна мета цього практикуму полягає у засвоєнні таких понять, як «знак», «види знаків», «семіозис», «семіотика», «deskриптивна семіотика», «теоретична семіотика», «значення знака», «рівні семіозису», «виміри семіозису», «метамова», «об'єктна мова», «логічний синтаксис», «логічна семантика», «логічна прагматика».

Третій практикум «Класична логіка висловлювань» містить 120 завдань. Серед них як теоретичні питання, так і практичні завдання. Мета практикуму полягає у тому, щоб студенти засвоїли матеріал з проблем пропозиційної логіки, оволоділи методами цього розділу сучасного логічного знання і навчилися розв'язувати логічні задачі.

Робота студентів над цим практикумом дає можливість провести нескладний логічний аналіз правовим текстам, з'ясувати значимість законів пропозиційної логіки для формування логічної культури мислення, засвоїти види правильних міркувань, які є найтипівішими для правознавців.

Четвертий практикум «Класична логіка предикатів» містить 71 завдання. Серед них як теоретичні, так і практичні питання. Основна мета практикуму полягає у наданні студентам можливості більш детального аналізу текстів природної мови з урахуванням структури простих висловлювань. Методи логіки у цьому практикумі звичайно

ускладнюються. У зв'язку з цим студенти, вирішуючи його завдання, зможуть удосконалити свої знання з логіки.

П'ятий практикум «Модальна логіка» містить 129 завдань теоретичної та практичної спрямованості. Основна мета цього практикуму полягає у тому, щоб ознайомити студентів на практиці з різними напрямками модальної логіки, навчити їх вирішувати логічні задачі з урахуванням розвитку методів логіки в цих областях логічного знання.

Шостий практикум «Логічний аналіз діяльності» містить 81 завдання. Він знайомить студентів з питаннями, які стосуються логічного аналізу різних типів дій людини: індивідуальної дії, взаємодії, соціальної дії. Студентам надається можливість навчитися розрізняти теоретичні та практичні міркування, проводити грамотний логічний аналіз останніх, на прикладах виявляти структуру дії різних суб'єктів, з'ясовувати структуру соціальних норм різних видів, у тому числі й правових, аналізувати контексти, в яких зустрічаються питання та відповіді тощо.

Сьомий практикум «Поняття» містить 70 завдань. Вирішуючи їх, студенти навчаться відрізняти суттєві та несуттєві ознаки предметів, встановлювати відношення між поняттями, правильно з точки зору логіки робити узагальнення та обмеження понять, поділяти родові поняття на видові, робити класифікацію різних типів понять.

Восьмий практикум «Визначення» містить 33 завдання. Основна мета цього практикуму — навчити майбутніх правознавців правильно, логічно коректно робити визначення, ознайомити їх з основними правилами визначень та помилками, які вони можуть припускати.

Дев'ятий практикум «Основи теорії аргументації» містить 70 завдань, які поділяються на теоретичні й практичні. Мета цього практикуму — відпрацювати прийоми грамотного ведення процесів аргументації та критики, навчити студентів знаходити помилки в міркуваннях опонента,

застерегти їх від хитрощів, що можуть бути застосовані при обговоренні спірних питань.

Третя частина дисертаційної роботи — це словник основних термінів логіки. Він побудований в алфавітному порядку і містить усі терміни логіки, які зустрічаються в процесі викладання теоретичного матеріалу.

Четверта частина дисертаційної роботи — це тести і завдання, які спрямовані на визначення рівня сформованості й розвитку логічної культури мислення людини. Цей розділ складається із трьох частин.

Перша частина містить тести, основна мета яких — перевірка пам'яті, швидкості реакції, уваги. У другій частині наведені тести, спрямовані на з'ясування рівня розвитку стихійно сформованих прийомів логічного мислення. Вирішуючи завдання цих тестів студентам надається можливість визначити, наскільки вони володіють операціями поділу, класифікації, визначення; можуть аналізувати складні ситуації і доводити та спростовувати певні положення; ставити запитання та давати правильні відповіді тощо. Третя частина містить відповіді на запитання тестів.

У **висновках** підводяться підсумки дисертаційної роботи і розглядаються перспективи розвитку досліджуваної теми.

Зміст проведеного дослідження викладений в основних роботах:

Підручники

1. Логіка — юристам. — Київ: Четверта хвиля, 1997. — 21 д.а.
2. Основи логіки. — Київ: Золоті ворота, 1996. — 13 д.а.

Статті та тези конференцій

3. Творческий аспект речевой коммуникации //Тезисы конференции «Творчество как предмет философского анализа». — Киев, 1988. — 0,2 д.а.

4. Про логічні дослідження студентів філософського факультету // Філософська та соціологічна думка на Україні. — 1989. — №8. — 0,3 д.а.

5. Некоторые логические аспекты исследования категории «мнение» // Проблемы философии. — 1990. — №80. — 0,5 д.а.

6. Две традиции в истории логики // Тезисы конференции «Современная логика: проблемы теории, истории и приложения в науке». — Санкт-Петербург, 1994. — 0,2 д.а.

7. Логіка та філософія: проблема взаємозв'язку // Вісник Київського університету. Серія «Філософія, політологія, соціологія, психологія». — 1994. — №85. — 0,5 д.а.

8. Філософська логіка та філософія логіки // Тези конференції «Універсум людини: мислення, культура, наука». — Київ, 1994. — 0,2 д.а.

9. Що таке логіка? // Барви творчості (збірник наукових праць викладачів середніх та вищих навчальних закладів). — Київ, 1994. — 0,5 д.а.

10. Логіка та право: проблема взаємозв'язку // Вісник Київського університету. Серія «Філософія. Політологія». — 1995. — Вип.23. — 0,5 д.а.

11. Поняття про логіку дії // Тези наукових доповідей та виступів викладачів, докторантів, аспірантів, студентів. — Київ, 1996. — 0,1 д.а.

12. «Логічний Ренесанс — прикмета сьогодення (у співавторстві) // Освіта, 22 травня, 1996. — 0,4 д.а.

13. Логіка як інновація в сучасній школі // Створення позитивного іміджу школи нового типу. — Київ, 1997. — 0,2 д.а.

Навчально-методичні роботи

14. Плани семинарських занять і методическіе указання по изучению курса «Классическая логика» для студентов философского факультета. Методическое пособие. — Киев: Изд-во КГУ, 1990. — 2,0 д.а.

15. Логіка. Програма вивчення курсу. — Київ: КУ, 1994. — 0,5 д.а.

Хоменко І. В. Учебник по логике для юристов.

Диссертация на соискание ученой степени доктора философских наук по специальности: 09.00.06 — логика.

Институт философии Национальной Академии наук Украины, Киев, 1997.

Основная цель работы состоит в создании концепции преподавания теории и практики современной логики для студентов-юристов.

«Учебник по логике для юристов» представляет собой целостный учебно-методический комплекс. Текст диссертации состоит из теоретической части, практикумов, словаря основных терминов современной логики, тестов и заданий.

Khomenko I. V. *The Text-book by Logic for Lawyers.*

Thesis on competition for academic degree of Doctor of Science in Philosophy on speciality: 09.00.06 — logic. Institute of Philosophy of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 1997.

The main purpose of the work is the development of the educational concept of theory and practice of modern logic for students of law.

«The Text-book by Logic for Lawyers» is the integral educational and methodical complex. The text of dissertation consists of the theoretical part, the practical part, the glossary of the main terms in modern logic, tests and assignments.

Ключові слова: логіка, сучасна логіка, міркування, семіотика, логіка висловлювань, логіка предикатів, модальна логіка, логіка дії, логіка взаємодії, логіка соціальної дії, логіка запитань та відповідей, поняття, визначення, аргументація, доведення, спростування.

435611

AB 37.682